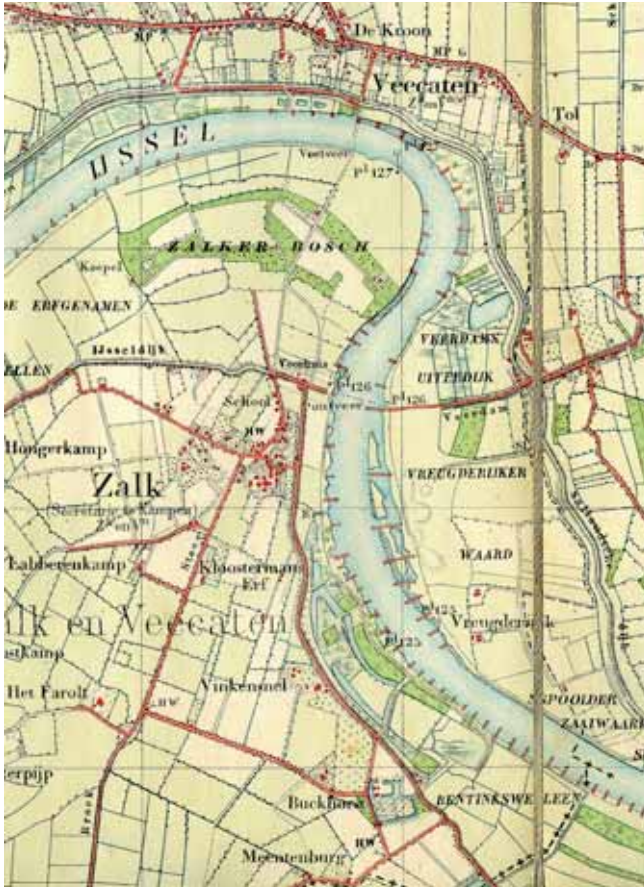

Botanische belevenissen op de Vreugderijkerwaard

door Eddy Weeda

Wat betekent de Vreugderijkerwaard voor de stedelingen in de regio? Voor wie op zondagmiddag een fietstocht maakt, is zij onderdeel van een weids uitzicht. Op de achtergrond rijst de markante, plumpe kerktoren van Zalk op. De IJssel kun je op de meeste plekken meer vermoeden dan werkelijk zien. Op de voorgrond stond tijdelijk een groot bord met uitleg over de meestromende nevengeul die hier werd aangelegd. Voor de vogelaar betekent de Vreugderijkerwaard vooral het panorama achter de smalle spleet in de vogelkijkhut.

Als veldbioloog realiseer ik me dat ik dank zij de Vereniging Natuurmonumenten een privilege heb in vergelijking met de meeste streekgenoten: een vergunning om in de waard rond te kijken, niet via een kijker maar direct. Goed, Natuurmonumenten wil in ruil voor dat privilege mijn waarnemingen hebben, en terecht. En een veldbioloog die zijn verantwoordelijkheid neemt, wil anderen in zijn vreugde laten delen. 'Ik zie, ik zie, wat jij ook kunt zien, het kost geen geld maar alleen liefde, volharding en geduld.' Ruim veertig jaar geleden was de Vreugderijkerwaard één van de eerste uiterwaarden die natuureservaat werd. Achteraf moeten we zeggen: één van de weinige uiterwaarden die op tijd de status van reservaat kreeg. Paradoxaal genoeg groeien de meest bijzondere planten in de rivierdalen op droge plekken. Droog in het groeiseizoen, wel te verstaan. In het winterhalfjaar, als de planten zich in en vlak boven de grond terugtrekken en hun activiteit tot een minimum beperken, wordt de bodemtoestand op het oude peil gebracht. Vooral in de nawinter kan het rivierwater in korte tijd sterk oplopen. Dat is precies de reden waarom we ook in het derde millennium de rivier nog steeds zijn uiterwaard gunnen. Het rivierwater brengt mineralen mee, waaronder kalk, dat zich aan de bodemdeeltjes hecht. Voor het zand in de hogere delen van de uiterwaard maakt die kalk precies het verschil uit met andere zandgronden in het binnenland (en de overeenkomst met duinzand). Voor veel planten is het een kwestie van leven of dood hoeveel of hoe weinig kalk het zand bevat.

Kaart Topografische
Dienst uitgave 1919
(schaal 1/25000).
Collectie Frans Walkate
Archief.

Een uitgelezen collectie blauwbloemigen

Eén van de kieskeurigste bewoners van het natuurreservaat is liggende ereprijs. Te weinig kalk betekent zijn verdwijning, maar je ziet hem ook niet op heel kalkrijk zand. Bovendien is hij gebonden aan plekken waar de grasmat wel min of meer gesloten is, maar heel kort blijft. Zijn stengels ontspringen aan een centraal punt en liggen stervormig uitgespreid. Alleen de stengeltop met korte trosjes van helderblauwe bloemen richt zich op. Zodra het gras hoger opschiet, kwijnt het plantje weg door lichtgebrek. Zo'n 'kort-grazige' vegetatie blijft alleen in stand dankzij de beheersvorm die Natuurmonumenten toepast: begrazing zonder bemesting.

Een halve eeuw geleden kwam liggende ereprijs langs de IJssel voor vanaf

Liggende ereprijs, een halve eeuw geleden langs de hele IJssel, nu vrijwel beperkt tot de Vreugderijkerwaard.

Doesburg tot aan de Ketelmond. Daarvan zijn welgeteld twee locaties over, waarvan de Vreugderijkerwaard nog de meeste planten herbergt. Buiten het IJsseldal staat het er nog treuriger voor. Langs de Vecht bij Ommen vechten de laatste planten voor hun voortbestaan. Langs de Maas is al een kwart eeuw geen levensteken van liggende ereprijs meer vernomen. En dan te bedenken dat dit plantje voor het eerst uit Nederland werd beschreven! De 16de-eeuwse arts en botanicus Matthias de Lobel - vernoemd in het bekende plantengeslacht *Lobelia* - vermeldt het in zijn *Kruydtboeck* uit 1581 als 'Cleyen cruyppende Gaman-derlin', groeiend bij Deventer. Daar stond het volgens wijlen Simon van Ooststroom (de vorige bewerker van

de *Flora van Nederland*) vijftig jaar geleden nog in overvloed in de Ravenswaarden bij Gorssel. Kort na 1970 zag ik hier de laatste polletjes aan de voet van de afbrokkelende oeverwal liggen: de schepen voeren er te dicht langs. De rest van de populatie was verdwenen in een gapend en om zich heen vretend zandgat. Zo slecht staat het er op de Vreugderijkerwaard niet voor, maar de grasmat wordt hier wel te dicht en te hoog. Ook andere planten van droog, kort-grazig terrein hebben daarvan te lijden, zoals zacht vetkruid en tripmadam, leden van de vetplantenfamilie.

Wat valt hiertegen te ondernemen? Algemeen gezegd: de dynamiek van de rivier moet weer een kans krijgen. Dat klinkt misschien abstract of hoogdravend. Het gaat erom dat af en toe vers zand wordt afgezet en kuilen geslagen. Van tijd tot tijd moet de ontwikkeling worden teruggedrukt naar de pioniersituatie, niet overal tegelijk maar nu hier en dan daar. Op open zandplekken krijgen vetplanten nieuwe kansen, en als zich vervolgens een ijle grasmat heeft gevormd, wordt de tijd rijp voor nieuwe vestigingen van liggende ereprijs. Voorwaarde is dat de IJssel niet compleet in de boeien wordt geslagen. Oevers van steenslag beletten de rivier het reliëf van de

Blauwe bremraap, een even mooie als zeldzame klaploper.

uiterwaard te modelleren.

Een andere bijzonderheid van het natuurreservaat is de blauwe bremraap. Deze zeldzame plant werd pas in de eerste helft van de 19de eeuw voor de Nederlandse flora ontdekt, en na twee vondsten in de duinen was Zwolle de eerste binnenlandse locatie die bekend werd. Tussen Zwolle en Kampen moeten zeker drie verschillende vindplaatsen hebben gelegen, maar sinds een eeuw is de Vreugderijkerwaard de enige plek in deze streek. Elders in het rivierengebied zijn de groeiplaatsen op de vingers van één hand te tellen. Hoe komt het dat de blauwe bremraap zo zeldzaam is? Daar kunnen we slechts naar gissen. Bij gebrek aan bladgroen weten bremrapen de benodigde koolhy-

draten niet zelf te maken. Ze stelen deze, net als hun overige voeding, met hun wortels uit de wortels van andere planten. De meeste bremrapen zijn daarbij kieskeurig; zo maakt de walstrobremraap doorgaans gebruik van de diensten van geel walstro en de blauwe bremraap van duizendblad. De laatste is ongelooflijk algemeen: het ligt dus niet aan haar gastheerkeuze dat de blauwe bremraap zo'n zeldzaamheid is.

Vorig jaar maakte de heer Westera, die als vrijwilliger van het IVN het terrein in de gaten houdt, me erop attent dat de plant hier nog steeds voorkomt. Zij bleek op minstens vijf plekken te groeien, zij het in beperkte aantallen. Opvallende verschillen tussen deze groeiplaatsen en de rest van het terrein konden niet worden vastgesteld.

Binnen het geslacht bremraap verdient de blauwe bremraap zonder meer de schoonheidsprijs. Op de Vreugderijkerwaard kun je hem in gezelschap zien van de minder zeldzame walstrobremraap met z'n stijve tros van vleeskleurige bloemen, die alleen in hun typische anjergerur van enige verfijning blijf geven. Blauwe bremraap daarentegen is een sierlijke verschijning met een ijle tros waarin iedere bloem afzonderlijk tot haar recht komt. En

dan die onmiskenbare, licht paarsblauwe tint, niet alleen van de bloemen maar van de hele plant! Exotisch zou je haar verschijning kunnen noemen, ware het niet dat deze plant echt inheems is.

Een derde blauwe schoonheid van het natuurreserveaat is duifkruid, beter bekend onder de wetenschappelijke naam *Scabiosa*. Alles aan deze plant, tot en met haar lilablauwe bloemhoofdjes, is rank en slank. Net als liggende ereprijs had zij aan de IJssel een bolwerk aan de noordwestrand van haar verspreidingsgebied. En ook deze soort is in de laatste halve eeuw bijna overal verdwenen. Omstreeks 1970 kende ik tussen Zutphen en Deventer vijf groeiplaatsen, die sindsdien allemaal zijn vernietigd door dijkverzwaring, erosie, slecht bermbeheer, kortom alles wat voor de wilde flora ellende betekent. Vermoedelijk is duifkruid op de dijk bij Olst nog niet verdwenen, maar veel meer vindplaatsen zullen in het IJsseldal niet zijn overgebleven. Tot mijn grote verrassing zag ik dit jaar één plant in de Vreugderijkerwaard. Bij mijn weten dateerde de laatste vondst - ook slechts een enkele plant - van ruim twintig jaar geleden. Zou de bodem nog steeds kiemkrachtige vruchten bevatten? Dan is het te hopen dat daar méér van kiemen! Want duifkruid

Veldsalie, een robuuste lipbloemige die zich in de betere IJsseluiterwaarden handhaaft.

Molshopen breken de grasmat open, zodat nieuwe planten kunnen kiemen. Alleen verspreide meidoorns trotseren de begrazing.

staat bekend als een plant die alleen bij kruisbestuiving goed vrucht zet. Onwillekeurig denk je dan aan het opzegversje ‘Eén ei is geen ei ...’ De meest opvallende blauwbloeier heb ik nog niet genoemd. Dat is veldsalie, één van de twintig plantensoorten die ruim veertig jaar geleden in Overijssel officiële bescherming kregen. Daarmee liep onze provincie destijds voorop. Veldsalie krijg je in de IJsselstreek wat gemakkelijker te zien dan de vorige drie planten, en dat niet alleen omdat zij in de bermten binnen sommige steden wordt uitgezaaid. Verspreid over de Vreugderijkerwaard staan tientallen van deze mooie planten. Om te kunnen kiemen hebben ze open plekken in de grasmat nodig, bijvoorbeeld molshopen. Staan ze er eenmaal, dan weten ze met hun bladrozet het omringende gras redelijk onder de duim te houden. Net als andere lipbloemigen worden ze om hun sterke geur door de koeien met rust gelaten. Het aroma heeft de lipbloemfamilie tot hoofdleverancier van keukenkruiden gemaakt, maar koeien delen de menselijke smaak niet.

Een paar bossige bleekbloeiërs

Een uitputtende opsomming wil ik zeker niet geven, maar een paar planten met minder opvallende bloemen zijn te boeiend om ze ongenoemd te laten. Tot het ‘rariteitenkabinet’ behoort de wilde averuit, een halfstruikvormige plant uit het geslacht alsme die pas in de nazomer haar onopvallende, gelige bloemhoofdjes vertoont. Een halve eeuw geleden stond zij nog

Wilde averuit, een echte laatbloeier, heeft in de Vreugderijkerwaard een van zijn laatste groeiplaatsen in Nederland.

De grote kuil in de Vreugderijkerwaard biedt ruimte aan pioniersplanten zoals wilde averuit. Aan de overkant van de IJssel de markante kerktoren van Zalk.

op enige tientallen groeiplaatsen langs de grote rivieren, maar ook deze soort verloor de ene na de andere groeiplaats. Op de Vreugderijkerwaard komt nog ongeveer een dozijn van deze struikjes voor. Op één na staan die allemaal op de wand van een zandkuil, de plek in het terrein die door de zon het sterkst wordt opgewarmd. Met haar wortelstok die twee meter diep reikt, kan wilde averuit de bijbehorende droogte met gemak trotseren. Moelijker te begrijpen is haar sterke achteruitgang. De grijzig-groene kruisdistel heeft een even diepgaande penwortel en boert nog steeds goed langs de IJssel, ondanks bestrijding door boeren. Blijkbaar raakt wilde averuit snel in de verdrukking als de begroeiing zich sluit.

Een andere gelig bloeiende plant met een bossig uiterlijk is de kleine ruit, die in weerwil van haar naam een behoorlijk fors postuur heeft. Dank zij haar kruipende wortelstokken is zij in staat 'haarden' te vormen: ondergronds samenhangende

groepen van planten, die eigenlijk delen van één individu zijn. In tegenstelling tot echte struiken sterft kleine ruit in de winter af, met uitzondering van de wortelstokken. Deze portie dood materiaal levert voedingsstoffen waar andere planten van kunnen profiteren - voor zover ze fors genoeg zijn om tot 'ruithoogte' uit te groeien. Het zijn voornamelijk grassen die dit klaarspelen. Zij hebben nog op andere manier voordeel van de haardvormer: ze worden tegen begrazing beschermd. Net als de meeste andere leden van de ranonkelfamilie (bijvoorbeeld monnikskappen, riddersporen, anemonen, akelei, kerstroos en clematis) is de kleine ruit giftig. Koeien grazen dan ook niet in de haarden, maar geven soms blijk van verachting voor gif

planten door er hun mest in te laten vallen. Nog meer voedingsstoffen op een hoop! Toch blijkt dit zelfversterkende effect niet altijd door te gaan. De laatste jaren zag ik haarden van kleine ruit weliswaar uitdijen, maar tegelijk lager en ijler worden. Put de plant haar eigen reserves uit, of wordt zij toch af en toe door nieuwsgierige koeien beknabbeld?

Al die mooie, boeiende, zeldzame planten blijven buiten het zicht, behalve van een paar gelukkige liefhebbers. Wat zou het een winst betekenen als de Vreugderijkerwaard hun uitvalsbasis zou vormen om de rest van het IJsseldal terug te veroveren! Dat is helemaal niet onmogelijk... mits de rivier weer de ruimte krijgt om op de ene plek zand weg te happen en op de andere plek af te zetten.

Terug van eeuwen weggeweest

Om duidelijk te maken hoe verrassend wilde planten op nieuwe kansen kunnen reageren, wil ik ten slotte één plant uit de natte sfeer aan de lezers voorstellen. Haar uitnodigende naam vlooienkruid berust op haar oude reputatie vlooien te weren, wat aan haar sterke aroma te danken zou zijn. In elk geval laat het vee haar staan, maar dat kan evengoed aan haar viltige beharing liggen.

Vlooienkruid is verwant aan de zonnebloem. Door het bescheiden formaat van de bloemhoofdjes valt de onderlinge gelijkenis minder op bij andere verwanten zoals heelblaadjes en Engelse alant, die ook her en der in het

Klein vlooienkruid plant.

IJsseldal te vinden zijn. Het hart van de vele bloemhoofdjes verkleurt spoedig van goudgeel naar bruin; daaromheen staat een krans van heel korte, wat lichter gele bloemblaadjes (technisch gesproken 'straalbloemen'). Bij de oude IJsselbrug in Zwolle en bij de IJsselcentrale kun je vlooienkruid iedere nazomer bij duizenden zien. Na de bloei worden de planten bruingrijs, maar aan hun groepsgewijze groei op verder schaars begroeide plekken zijn ze tot diep in de herfst van een afstand te herkennen.

De oudste melding van vlooien-

Klein vlooienkruid, na 260 jaar weer terug bij Westenholte.

kruid voor Nederland dateert uit 1745 en komt uit de *Flora Gelro-Zutphanica* van de Harderwijkse hoogleraar David de Gorter. Deze zag er niet tegenop zijn Gelderse onderzoeksgebied te laten uitdijen langs de benedenloop van de IJssel, en zo komen we plaatsen als Harculo, Assendorp, Zwolle en Westenholte tegen. Relatief vaak noemt De Gorter Zalk of de Zalkerwaard, die blijkbaar toen al bekend stond als botanische schatkamer. Bij vlooienkruid lezen we: 'In Overijssel te

Westerholte in de laagte by Heinhshuis.' Nog een andere zeldzame plant wordt uit Westenholte opgegeven: de kleine kattenstaart of hysokattenstaart, gevonden 'in Overijssel te Westerholte in de laagte omtrent 't huis van de groote Kerk.'

Historisch zijn beide meldingen bijzonder interessant. De kleine kattenstaart werd lange tijd niet eens tot de Nederlandse flora gerekend: de paar vondsten van deze soort werden als 'adventief' afgedaan. Pas sinds het eind van de 20ste eeuw geeft dit plantje opnieuw te kennen dat het erbij wil horen. Aan de IJssel is het nog niet teruggevonden, maar wel is het in allerlei andere hoeken van het land ontdekt, tot in het uiterste noordoosten (Finstervolde). Aan het Haringvliet groeit het tegenwoordig samen met vlooienkruid!

Ook de lotgevallen van vlooienkruid langs de IJssel zijn opmerkelijk. In de 19de en de 20ste eeuw werd het op diverse plaatsen langs de rivieren gevonden, maar het duurde meer dan twee eeuwen voordat de tweede waarneming aan de IJssel werd geboekstaafd. Dit keer niet aan de benedenloop, maar aan een zandplas bij Deventer, vlak bij het viaduct van de A1. Vandaar heeft de plant gaandeweg de IJsseluiterwaarden veroverd. Het is kenmerkend voor plekken die pas tegen de zomer droogvallen. Vaak gaat het om oevers van gegraven plassen. In de regel verschijnt het niet meteen na de graverij, maar pas nadat de grond door het vee aangestampt is.

Anno 2003 was vlooienkruid dan eindelijk terug van een paar eeuwen weg geweest ter hoogte van Westenholte. In dat jaar groeiden er een stuk of tien verspreide planten, in 2006 al groepen van honderden. Nu de kleine kattenstaart nog!